

Veres Magdolna

A LÉLEK SZEMÜVEGE

Nicolaus Cusanus és Sebastian Franck hatása Johann Amos Comenius
A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művében

Meglepően reprezentatív szerepet kap a szemüveg Johann Amos Comenius (1592–1670) *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című, 1623-ban íródott művében.¹ Bár ez az optikai találmány már a 13. század végétől terjedt, a rendelkezésünkre álló forrásokat figyelembe véve a reneszánsz és az újkor kezdetének képzőművészetében sokkal többször találkozunk a szemüveggel, mint az irodalomban,² ám ott is elsősorban az előkelő vagy nagy tudományú férfiak és egyházi méltóságok luxuscikként. Ezért is érdekes, hogy Comeniusnál a szemüveg egy egész mű középpontjába kerül: metaforikusan a világ értelmezésének eszközeként.

A cseh nyelven íródott *Labyrint* történelmi kontextusa, hogy a fehérhegyi vereséget követően a cseh testvérek bujdosni, majd az 1624-es császári ediktum következtében száműzetésbe kényszerültek. Így az 1623-as keltezésű mű kéziratban maradt, és nyomtatásban először csak 1631-ben jelenik meg a cseh testvérek lesznói nyomdájában, id. Karel Žerotínnak szóló ajánlással,³ és néhány fejezettel, részlettel megtoldva. A kiegészítés nemcsak a fejezeteket tagoló, a tartalmat kiemelő margináliák megszorodására vagy latinra fordítására vonatkozik, hanem Comenius önéletrajzi megjegyzéseire is. Ilyenek például gyermeknevelési tanácsai (VIII. fejezet), vagy amikor a dialektika és csillagászat iránti érdeklődéséről vall (XI. fejezet). Több bekezdéssel megtoldja a püspökök és egyházi előljárók bűneit tárgyaló részt, kiegészítve a szent Péter szájába adott, az ősegyház szokására utaló megoldási javaslattal (XVIII. fejezet), miként a világ élvezőinél tett látogatását is kibővíti (XXV. fejezet) józanságra és mértéktartásra intő kritikájával.

¹ A tanulmányban felhasznált források: *Labyrint světa a ráj srdce*. = *Dílo Jana Amose Komeniského*, 3, Praha, 1978.; a továbbiakban: *Labyrint*; Johann Amos COMENIUS, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, Bp., 1990², Dobossy László fordítása, a továbbiakban: *Útvesztő*. Korábbi magyarra fordítások: RIMÁNY István, *Világ labirintusa és a szív paradicsoma*, Pozsony, 1805., PELARGUS Gábor, *Világ labirintosa melyben a memyei paradicsom rejteztet*, h.n., é.n. kézirat OSZK. Quart Hung 245.

² Az 1270 körül keletkezett *Jüngerer Tituel* című Grál költemény az első irodalmi leírása az olvasásra használt nagyítóüvegnek. Ebben Senabor egyik fiát Perillnek hívják, ami a hegyikristály, a berill megfelelője, amely név az ifjú életútját vetíti előre. Tehát már ebben az első írásos emlékből metaforára inspirál a csiszolt hegyikristály különleges tulajdonsága. A berill szóból alakul ki a német Brille ('szemüveg') alak.

³ A kritikai kiadás a Karel Žerotín könyvtárában fennmaradt kézíratos példány alapján dolgozott.

A margináliák közül az egyik leginformatívabb betoldás, amikor a világhíres tettek mellé Comenius felsorakoztatja a történelmi személyek nevét is.⁴ Így rendelődik Alexander Magnus, Julius Caesar és Dux Albanus neve ahhoz, aki „azzal kérkedett, hogy annyi embervért ontott, amennyit csak bírt”, Arius nevét ahhoz a személyhez kapcsolja, aki „új szidalmakat eszelt ki Isten káromlására”; Pilátus hírnevét pedig azzal szerezte, hogy „halálra ítélte Istent”; Lojola a „gyilkosok és gyújtogatók új társaságát alapította az emberi nem megrostálására”. Ide kerül Kopernikusz is, aki „a napot lerántotta az égből és a mélység közepébe taszította”.⁵ Comenius heidelbergi tanulóévei alatt, 1614-ben vette meg Jacob Christmann professzor özvegyétől Kopernikusz kéziratos művét a *De revolutionibus orbium coelestiumot*, ám ahogy a *Labirintusban* és a báró Wolzogennek írt levelében utal rá, hipotézisében az emberi értelem, intellektus gögjét látja, mely az érzéki megismerés, a természet és Isten szava fölé kíván emelkedni.⁶

A legnagyobb terjedelmű betoldás nyolc fejezetben írja le a Vándor Bölcsesség királynő palotájában tett látogatását, Salamon király általi leleplezését, és a Hiúság királynő elleni felkelés leverését. Az 1631-es kiadás fejezetszámozása szerint tehát a Vándor XXVIII. fejezetbeli kétségbeesése a XXXVI. fejezet kiábrándulásánál és a világból való menekülésénél folytatódott a korábbi 1623-as verzióban. Szintén az 1631-es kiadásban szerepel először a nagy óraszerkezet-hasonlat, a Vándor víziója a világról (XLII. fejezet). Az utolsó Comenius által szerkesztett kiadás 1664-ben Amszterdamban lát napvilágot már jóval kevesebb változtatással. A hajótörés kalandját leíró betoldás viszont csak ekkor kerül a műbe (IX. fejezet).

A szövegpéldáknál a legújabb, Dobossy László-féle fordítást veszem alapul, a cseh kritikai kiadás alapján javítva a pontatlanságokat. Ilyen például Dobossy téves címadása: a labirintus szó útvesztővel való fordítása. Míg az útvesztőnek nincs középpontja, ami felé tart, vagy amiből kiindulna, Comenius éppen ilyennek rajzolta a világot: a rendek koncentrikus utcákként körülveszik a világ piacterét, ahol mindenki találkozhat a másikkal, és ahol a tér közepén – mintegy a mindenség tengelyében – trónoló Bölcsesség a világ folyását igazgatja. A labirintus tehát áttekinthető, és mint a megismerés, beavatás szimbóluma meghatározott cél felé tart. A labirintusrajzok ugyanakkor a Szentföld-járás, a jeruzsálemi út szimbólumai is, ha ezt szem előtt tartjuk, nem vész el a „poutník” cseh szó kettős, vándor, zarándok értelme sem. A főszereplő Vándor zarándok karaktere majd a mű második felének ismeretében értelmezi újra az addig olvasottakat. Akkor ugyanis kiderül, hogy

⁴ Vö.: *Labyrint*, 348.; a magyar fordításokból hiányzik ez a marginália.

⁵ Bár itt elítélően nyilatkozik Comenius a jezsuita rendről, a mű második részében az igaz keresztények világban tanúsított magatartását, az ignáci lelkigyakorlatos könyv vezérelvének szellemében fejti ki, sőt az 1623-as és 1631-es kiadásokban a margón az „Indifferentia” szóval foglalja össze. „Az igaz keresztények hallani sem akarnak arról a megkülönböztetésről, amelyet a világ szerencse és szerencsétlenség, gazdagság és szegénység, dicsőség és gyalázat között tesz, mert úgymond, minden jó, minden üdvös, minden hasznos, ami Isten kezéből ered.” *Útvesztő*, 188, 193. illetve *Labyrint*, 385, 388.

⁶ *Johann Amos Comenius an Johann Ludwig Wolzogen 1659* = Jan KVAČALA, *Korrespondence Jana Amosa Komenského I.* CCXIII, 4, 257. illetve vö.: Milada BLEKASTAD, *Comenius*, Praha, 1969, 46f.

a világot Bölcsesség helyett Hiúság királynő kormányozza, a Vándor a világból kiábrándulva megtér, és így keresése új irányt vesz.

A Vándor tehát azért indul útnak, hogy a különböző rendeket, hivatásokat megismerve végül meglelje a sajátját, és így a helyét a világban. Comenius azonban úgy mutatja be, hogy a világ ideális megismerése, amelyhez a két szem és a hit elegendő lenne, nem valósítható meg, mivel a Vándorhoz, alighogy elindul, két kísérő csatlakozik, akikről hamarosan kiderül, Hiúság királynő szolgálatában állnak, az ő tolmácsai. A megszemélyesült megszokástól, és a csapongó, vakmerő gondolattól⁷ ráadásul akarata ellenére kantárt és szemüveget is kap a Vándor, amelyek épp a megismerésben és a megismertek értelmezésében korlátozzák. Comenius a gondolkodás, a megismerés két ellentétes pólusát szimbolizálja a kapott eszközökben: a megszokás, bódulat szemüvege meggátolja az új megismerését, a már megismert kritikus szemlélését; a pimasz, csapongó, vakmerő értelem kantára, melyet Mindenleső, másik nevén Fürgeláb tart a kezében, a gondolat Istennel konkuráló, mindent látó és mindenütt jelen levő karakterére utal, a csillapíthatatlan tudásvágy által hajtott megismerést jelképezi. A két eszköz együtt talán úgy értelmezhető, hogy a bódulat azt hazudja az értelemnek, hogy minden megismerhető.

A Vándor pedig addig feszíti a megismerhető határát, amíg el nem jut a világ végére, az élet és az értelem peremére. Ekkor belátja saját tapasztalatai alapján az értelmi megismerés végességét. Az itt bekövetkező megtéréssel viszont az addig az észre, az értelemre korlátozott megismerés kiegészül az Istennel egyesült lélek unio élményében nyert felismerésekkel, a kinyilatkoztatás által szerzett tudással. Az addigi episztemológiai leírás a misztikus teológia nyelvére vált.⁸ A világ megismerése helyett Krisztus követése (Praxis Christianismi) és az Istennel való egyesülés tapasztalata válik a Vándor számára meghatározóvá.

A világ rendjeit sorra végigjáró Vándor kritikája és elégedetlensége visszatérően a bizonytalanság, az erőszak, a látszat és a belső tartalom közötti eltérés köré csoportosítható. Emellett viszont Comenius nem látta szükségét, hogy utaljon arra, a Vándor maga is erőfeszítéseket tesz, hogy valamelyik rendbe beilleszkedjen. Sokkal inkább a sors játékszereként, bábjaként helyzetekbe, állapotokba kerül, melyekből, amint kellemetlenné válnak számára, elmenekül. E mögött azt a Comeniusra jellemző célzatosságot fedezhetjük fel, mely az olvasó figyelmét a mű második felére kívánja irányítani, és ezzel a kinyilatkoztatás általi megismerés mellett

⁷ A „drzost mysli” kíváncsisággal való fordítása pontatlan Dobossynál, jöllehet a cseh kritikai kiadás is a „zvědavost” kíváncsi szóval oldja fel a jegyzetekben a Comenius által használt kifejezést. Ugyanakkor a kíváncsi szó cseh megfelelője nem fordul elő az eredeti műben. Pelargus Gábor a két kalauzt Mindenháznak, Mindentudónak illetve Ámítónak, Hitetőnek fordítja. Rimány István a Bűjdosó útitársaiként, vezérlőiként Járt-költőt és Tsábitót nevez meg. Készülőben van az a tanulmány, amelyben a Dobossy-féle fordítás elemzése mellett a két korábbi magyar fordítást mutatom be.

⁸ A szív paradicsomában az Istennel egyesült lélek tapasztalatainak leírása a 16. század végétől divatosá váló misztikus irodalom hagyományából táplálkozik. Bár Comenius az olvasóhoz írt előszóban nem mesének, hanem saját életéből vett igaz dolgoknak mondja a leírtakat, a második rész unio élményének leírása valószínűleg inkább az általa képviselt ideák nyelvi megformálása, mint konkrét tapasztalat.

érvel, azaz az igaz keresztények láthatatlan egyházának és Krisztus követésének kizárólagosan igaz volta mellett.

Ez jut kifejezésre, amikor az ájtatosok rendjét tanulmányozva sorra járja a Vándor a világvallások templomait, mindegyikben keres és talál kivetni valót, tökéletlenséget. A zsidóknál, hogy amiben hisznek, az kifacsart kitaláció. A mohamedánoknál, hogy hitük alapja „a feltételezés szélére van helyezve; célja és eredménye csak annyi, hogy az ember túrja a földet, örüljön a láthatatlan gyönyöröknek ott is, ahol semmi sincs, s vakon keressen valamit, ám maga sem tudja mit”.⁹ A keresztényeknél pedig a hívek és az előljárók feslett életét bírálja, hogy ezek alapján a Vándor annál nyilvánvalóbban állíthassa, az igaz keresztények láthatatlan egyházában találta meg azt, amit keresett. Fontos momentum, hogy Comenius nem saját egyházát állítja középpontba, mint a legtökéletesebbet, saját pappá szentelését, mint a többi életrajzi utalást, csak vázlatosan írja le.¹⁰

Comenius Vándora azt az állapotot, cselevést keresi, melyben megnyugodhatna. Vagy ahogy a műhöz írt előszavában fogalmaz: a legfőbb jót (sumum bonum) keresi, „amely az emberi vágyat kielégíthetné: vagyis amit ha elménkkel megközelítenénk, már megnyugodhatnánk, sőt meg is kellene nyugodnunk, hiszen nem lenne egyéb kívánnivalónk”.¹¹ Mivel a Vándor a legfőbb jót Istenben találja meg, eszerint az ember végső és boldogságot adó célja Isten megismerésére és a vele való „együtt lakás”-ra, egyesülésre irányul. Miként Ágoston a *De natura boni*ban a sumum bonum fogalmát, Isten tulajdonságaként illetve az Istennel egységben élő igazak jellemzőjeként írja le. A szív paradicsomában ismertetett láthatatlan egyház tagjai ennek megfelelő jelzőket kapnak: Isten szentjei, kiválasztottak, benső keresztények, Isten háznépe. Ők azok az igazak, a *Jelenések könyvében* leírt szentek, akiknek neve föl van jegyezve, és akikkel Isten együtt lakik majd a földön az ezer éves uralom alatt.

A láthatatlan egyház kifejezést Comenius egy olyan a világot behálózó szervezetként írja le, melynek tagjai „A világban mások közé elvegyülve élnek, de a világ nem tud róluk”¹² egymást viszont rögtön felismerik a köztük lévő hasonlóság, összhang következtében:

„mind ugyanúgy vélekednek, ugyanazt hiszik, ugyanazt akarják, mivel egyazon lélek hatja át őket. S mily csodálatos (amit örömmel tapasztaltam), hogy emberek, akik egymást sosem látták, egymásról sosem hallottak, és a világban egymástól távol élnek, oly egyformák, mint az ikertestvérek, sőt mintha egymás szívében laktának, ugyanazt mondják, ugyanazt látják, ugyanazt érzik. Úgy-

⁹ *Útvesztő*, 88.

¹⁰ A vallásokról szóló részben Comenius csak a nagy világvallásokra tér ki, a kereszténységen belüli felekezeti vitákra csak általánosságban utal, arra, hogy a hitről és a Szentírásról vitáznak, és hiába alkudoznak az egységtől, amit végül csak az igaz keresztények egyháza fog tudni megvalósítani. Az, hogy Comenius a cseh testvérek egyházába tartozik, nem derül ki a műből, de ennek illegálisuk is lehet az oka. Ugyanakkor a mű teológiai háttérét és alapját a cseh testvérek hitvallása adja.

¹¹ *Útvesztő*, 9.

¹² *Útvesztő*, 171.

hogy bár talentumaik igen különbözőek, miként a hangszeren eltérő a húrok vagy sípok hangja: mélyebb vagy magasabb, együttzengésük harmóniája mégis kellemes. A keresztény egység nagy titka ez, sőt bizonyítéka Isten egységének, s előképe az örökkévalóságnak, ahol minden egy lélek szerint fog történni.” (Útvesztő, 184.)

Az igaz keresztények tehát egy vérből való testvéreknek tekintik egymást,¹³ együtt érzőek egymással, és munkájukat egymás segítségével, közösen végzik. Megosztóznak nemcsak jó és balsorsban, hanem vagyonukban, javaikban is részesedik közösen mindenki. Megegyeznek abban, hogy nem az előírások, a törvények nagy száma vezeti cselekedeteiket, hanem „az Istennel való szívbeli egyesülés”¹⁴ és a szeretet szabja meg tetteiket mind Isten, mind felebarátaik felé. Comenius a Vándorral beszélgető Krisztussal mondatja:

„Láttad a világban, milyen ceremóniakat rendeznek, és mennyit civakodnak az emberek a vallás gyakorlása közben. A te vallásod az legyen, hogy csendben szolgálj engem, és nem kötöd meg magad a ceremóniákkal, mert én nem kötelezlek rájuk. És ha te engem tanításom szerint lélekben és igazságban szolgálj, senkivel erről többé már ne vitatkozz, nevezzenek bár képmutatónak, eretneknek, vagy akárminek”. (Útvesztő, 167.)

Comenius tehát ekképp jellemzi a láthatatlan egyházat. Leírása merít a spiritualisták, többek között Sebastian Franck által használt kifejezésből.¹⁵ Comenius, Franckhoz hasonlóan, a keresztények világméretű egységét, és lelki megújulását szorgalmazza a láthatatlan egyház által. Mind Francknál, mind Comeniusnál a láthatatlan egyház az igaz keresztények egyháza, mely arra hivatott, hogy magába olvassza a különböző felekezeteket, vallásokat. Mindez nem jelenti azt, hogy ne találánánk akár Comeniusnál, akár Francknál más vallás iránt ellenszenvet vagy előítéletet. Franck a *Chronica* előszavában úgy fogalmaz, hogy nem azért illeti kritikával kora egyházát, hogy aki művét olvassa, az áttérjen az „álnok Mohamed” hitére.¹⁶

A spiritualizmussal való érintkezést erősíti, hogy a krisztológia központi szerepet kap *A szív paradicsomában*. A művet végigkísérő szemüveg metafora pedig a Szentlélek megismerésében betöltött szerepére irányul. A Vándor ugyanis megtérése után Krisztustól újabb szemüveget és kantárt kap. A kantár és szemüveg metafora, mely a mű két részét motívumként köti össze, nyelvi fordulatként a mű közben

¹³ Útvesztő, 184.

¹⁴ Útvesztő, 181.

¹⁵ „Weyter seind zu vnserm zeyten drey fürnemlich glauben auffstanden/ die grossen anhang haben/ als Lutherisch/ Zwinglisch/ vnd Taufferisch/ der vierd ist schon auff der ban/ das man alle eusserlich predig/ Ceremoni/ Sacrament/ ban/ beruff/ als vnnötig/ wil auß dem weg raumen/ vnd glat ein vnsichtpar geystlich kirchen in ainigkeyt des geyst vnd glauben versamlet/ vnter allen völc kern/ vnd allein durchs ewig vnsichtbar wort” Sebastian FRANCK, *Chronica, Zeitbuoch unnd Geschichtbibell*, Ulm 1536, (Darmstadt, 1969) K3°.

¹⁶ „ich hoff vnser Euangelium mit solchem liecht leuchtend/ werde auch vor dem tag des gericht/ ein gewalt üben yn dem schendlichen propheten Mahometen”, *Uo.*, A4°.

is többször felbukkan. Például a Vándor tudósok utcájában tett látogatása során beszerez néhányat a dialektikusok pápaszemei közül, amely arra a felismerésre vezet, hogy egyes dolgok többféleképpen is szemlélhetőek. Ebben erősíti meg a történet-tudósok által használt múltba néző, görbe messzelátó:

„átkozott dolog, mindegyiken át másként és másként lehet látni! Egyiken át bizonyos dolog távolinak, a másikon át pedig közelinek tetszik, az egyik ilyen, a másik amolyan szint mutat; [...] ily módon hát megértem, hogy itt sincs miben bíznom, a dolgok másként mutatkoznak mint amilyenek, s minden messzelátó úgy színezi az eseményeket, ahogyan készítve van. Azt is megértem, hogy minden szemlélő abban hisz, amit ő maga lát.” (Útvesztő, 73.)

A kantárt megtaláljuk a jobbágyokon és a gyermekeken, de a Vándor maga is megkantározná a Bölcsesség királynőtől még több kiváltságot kérő rendeket. A szemüveg és a kantár mint eszköz, Comenius ábrázolásában, végigkíséri az ember életét a függés és a töredékes, korlátolt megismerés szimbólumaiként. Comenius paródiája a mű kulcsmetaforájáról elvezet arra a megállapításra, hogy mindenki abban hisz, azt tartja igaznak, amit lát – ha szemüveget cserélünk, tehát gondolkodásmódot, világlátást, tudományos módszert váltunk, akkor más véleményre, világtapasztalatra jutunk. Comenius lényegében egyik „szemüveget” sem veti el, egyikben is, másikban is megtalálja a jót, a számára hasznosat, tehát mind használható fenntartásokkal, de teljes képet nem ad egyik sem. Comenius, aki elutasítja a kopernikuszi gondolkodásból eredő relativizmust, a mű más pontjain ezt nem ítéli el egyértelműen. Így a mai olvasó számára ellentmondásba keveredik önmagával, egyrészt megállapítja, hogy a világ többféleképp értelmezhető, de egyik sem vezet a teljes igazságra, másrészt kijelenti, hogy csak a Krisztustól kapott, csak az Isten által hitelesített szemüveg által lehetséges biztos ismeretet szerezni. Ezáltal a megismerés különböző módjai fölé emeli az Isten megismerésére való törekvést, és ezt nevezi egyedül üdvözítőnek.

A Krisztustól a Vándor számára adott új kantár az engedelmesség igája, míg az új szemüveg kerete Isten ígéje, üvege pedig a Szentlélek. A szokás keretébe foglalt látszat üvege helyett a Szentírás keretébe foglalt Lélek üvege alkotja az új szemüveget. Ezzel az Írás mint halott betű, szó szerint is csak a keretét adja a Lélek kinyilatkoztatásainak, de azt is jelenti, hogy egyik a másik nélkül nem használható.

A Szentlélek üvege által a szemüveg az egész mű szimbólumává lesz, ugyanis ez által teljeseedik be a megismerés, jut el a Vándor Isten szemléléséig – hiszen boldognak mondatik, aki tiszta szívű,¹⁷ mert meglátja az Istent,¹⁸ vagyis a legfőbb jót. A legfőbb jó szemlélése, látása a boldogság, mely a kiválasztott igazak, szentek osztályrésze. A megismerés ezáltal kiegészül Isten titkainak ismeretével. A látás, megismerés, újjászületés folyamata végső soron a Lélek aktuális kinyilatkoztatá-

¹⁷ A Kralicei Biblia szerint: akik megőrzik a tiszta pillantást az életre, (Šťastni jsou ti, kteří si zachovali čistý pohled na život, vždyť oni uvidí Boha.)

¹⁸ Mt 5,8.

sainak megértésére irányul. Ez akár a prófétálás adományát¹⁹ is jelentheti, ami eszkatológikus vonatkozású:

„Ezért van az, hogy az istenfélők szíve gyakran megérzi azt is, ami másutt történik, és a gyászos dolgokon búsul, a vidámaknak örül. Ezért van az, hogy az istenfélők elméje álom vagy látomás képében, avagy titkos sugallat formájában tudomást szerez arról, ami történt, vagy történik, vagy történni fog. Ennek köszönhető Isten adta képességeink gyarapodása, fürge észjárásunk, gyors felfogásunk, az a meglepő találékonyosság, amellyel az ember sokszor önmagát felülmúlja, s maga sem tudja, honnan ered. Ó, Isten fiainak áldott iskolája! Ez az, ami sokszor döbbenetet kelt a világ bölcseiben, amikor látják, hogy néha holmi együgyű kis ember csodálatos titkokról beszél, megjövendöli, mintha csak látná, a világ és az egyház eljövendő változásait, nevükön nevez még meg sem született királyokat és egyéb világi nagyságokat, s megjövendöl és hírül ad más dolgokat, amelyeket sem a csillagokból kiolvasni, sem emberi ésszel kigondolni nem lehet.”(Útvesztő, 190.)

Comenius elméleti munkáinak központi és egymástól elválaszthatatlan fogalma a hit, fides és az értelem, ratio, intellectus, intelligentia, melyek dialektikusan kiegészítik egymást a megismerésben, és amely végső soron Istenre irányul.²⁰ A világ labirintusában a megismerést az ember saját gondolkodása, vélekedése korlátozza, és a szív paradicsomában sem lehetséges az Isten megismerése segédeszköz nélkül. Hasonlóképp vélekedik Nicolaus Cusanus is, aki a látás–megismerés párhuzamát összeköti a hittel, melynek szimbóluma és szemléltető, közvetítő eszköze maga a nagyító, a szemüveg. Cusanus az 1458-ban íródott *De beryllo* című traktátusában megalkot az olvasó töredékes értelme számára egy olyan tükröt és szimbólumot, amely abban segíti, hogy a megismerhető legszélső határáig elvezesse, amely a tudásvágyában kitartó olvasót végül intellektuális kincssel ajándékozza meg. A csiszolt hegyikristály nagyító illetve kicsinyítő tulajdonságát kihasználva próbálja a láthatatlant láttatni, Istent az intellektus segítségével megközelíteni. Vagyis, aki a konvex illetve a konkáv formára csiszolt lencsén átnéz, annak számára megjelenik az, amit előtte nem látott. Ennek mintájára, ha az intellektuális hegyikristályt, melynek mind maximum, mind minimum formája lehetséges, intellektuális szeminkhez illesztjük, akkor ennek a berillnek a közvetítésével elérhetjük minden dolog oszthatatlan kezdetét.

A megismerés és a legfőbb jó értelmi megközelítése Cusanus számára is töredékes és csak szimbólumba, enigmába rejtve fogható meg; talányos volta miatt végül az isteni kinyilatkoztatásra utalja a megismerőt. A mű későbbi argumentumai többek közt a Szentháromságot mutatják be, ahol az első principium az Atyának felel meg, a Fiú a teremtő intellektus, míg a Lélek a mozgás, mely összeköt és meg-

¹⁹ I. Kor 12.

²⁰ Vö: Daniel NEVAL, *Glaube und Vernunft im Werk von Comenius*, Comenius-Jahrbuch, Bd. 7, 1999, 70–79.

tart. Mint Comenius óraszerkezet-hasonlatában a láthatatlan, minden mást mozgató kerék, melynek szelleme mindent átjárt.

Cusanus a megismerést Arisztotelész alapján köti a látáshoz: a tudás megszerzése a látás magasabb rendű célja. Mivel a megismerés legmagasabb rendű célja a legfőbb jóra irányul, így a láthatatlan Istent látható művein keresztül lehet megközelíteni, ezt teszi lehetővé a megismerés három módja: az érzéki (sensibilis), az értelmi (intellectualis), és az intelligenciális, a belátáson alapuló. Ez utóbbi irányul a transzcendens felé, és részesül annak halhatatlanságából.

„Az isteni Intellektus a Mindenható (Egy) művészete, amely által teremtette az időt, minden életet és az intelligenciát. Akkor értjük meg ezt a művészetet, ha (az emberi intellektus) csupaszon és tisztán jelenik meg az isteni Intellektus előtt, ezáltal megszerzi az isteni fiúságot és a halhatatlan királyság örökségét. Az az intellektus, mely magában bírja ezt a művészetet, mely az örök élet és boldogság, eljut a legvégső tudásig és boldogságig.”²¹

Tehát csak a lemeztelenített és tiszta intellektus állhat meg Isten színe előtt, vagyis Isten színről színre való boldogító látásában részesedik. Ez fejeződik ki Comenius *Labirintusában*, amikor a Vándornak a Krisztussal való egyesüléshez többek között le kellett mondania az értelméről is, amit aztán a Lélektől kap vissza csiszolt és megtisztított állapotban.

Majd az utolsó fejezetben megjegyzi Cusanus, hogy „aki vágyik erre a tudásra, az legyen hívő és istenfélő, mert Istentől a rendszeres ima által megkaphatja a megvilágosodás kegyelmét. Mivel Isten megadja a bölcsességet azoknak, akik erős hittel kérik, amely erős hit elégséges az üdvösségre.”²²

A látás és megismerés az isteni kinyilatkoztatással egészül ki Cusanusnál, mely által a tudni vágyó beavatódik az eszkatológia isteni titkaiba. A megismeréshez szükséges az értelem, ám a hívőknek „meg kell kantározniuk” értelmüket, hogy a hitnek helyet engedjenek, ugyanakkor a hit nem gátolja meg az értelem működését, ahogy Cusanus erről egyik prédikációjában ír. Hit és értelem tehát dialektikusan kiegészítik egymást.

A göttingeni egyetemi könyvtár őrzi azt a Cusanus szöveggyűjteményt, melyet Comenius is forgatott. Eszerint Comenius hamarabb olvashatta Cusanus műveit, mint Vives vagy Campanella írásait, akik szintén irányadó forrásai későbbi mun-

²¹ *De beryllo*, 70, 5–10: Sic intellectus divinus ars est omnipotentis, per quam fecit saecula et omnem vitam et intelligentiam. Apprehendisse igitur hanc artem, quando se nude ostendit in illa die, quando nudus et purus apparuerit coram eo intellectus, est acquisivisse dei filiationem et hereditatem immortalis regni. Intellectus enim si in se habuerit artem, quae est creativa vitae et laetitiae sempiternae, ultimam est assecutus scientiam et felicitatem. Cusanus-Portal Universität Trier: <http://urts173.uni-trier.de/~heckp/cusanus/index.php?code=ber>; Jasper HOPKINS, *Nicolaus von Cusa Metaphysical speculations. Six latin texts*, Minneapolis, 1998.

²² *De beryllo*, 72, 5–10: Dico ego illa omnia sic esse addens quod cum hoc sit fidelis atque deo devotus, a quo illuminari crebris et importunis obtineat precibus. Dat enim sapientiam firma fide, quantum salutis sufficit, petentibus.

kásságának.²³ A nürnbergi orvos Ulrich Pinder által 1510-ben kiadott *Speculum intellectuale felicitatis humanae*²⁴ című kötet Cusanus főbb műveiből készített antológia, mely így a *De beryllo* lényeges részleteit is tartalmazza.²⁵

Comenius a *Labirintussal* egy időben írt *Truchlivy*ben és a *Centrum securitatis*ban is az értelem és hit, a megértés és a kinyilatkoztatás szerepét vizsgálja, hogy hogyan egészítik ki egymást a megismerésben, hogyan vezetnek a lélek nyugalmához, amit Cusanus a „quies” szóval fejez ki. A szemüveg, a látcső a *Labirintus*ban először a megismerés Cusanusra utaló paródiájaként jelenik meg, ezzel állítja szembe Comenius a Lélek szemüvegét, ami a legfőbb jó megismerésének és szemlélésének szükséges és elengedhetetlen segédeszköze. Ugyanakkor ebben a metaforában Cusanus filozófiáját a spiritualista hagyománnyal ötvözi. Comenius számára a Lélek az isteni kinyilatkoztatás közvetítője, általa eszkatológikus irányban meghaladható az emberi megismerés. Ezáltal Comenius legitimálja a kortárs kinyilatkoztatáson alapuló víziókat és próféciákat, melyek az 1620-as évektől nagy számban terjedtek.

Magdolna Veres

DIE BRILLE DER SEELE

Die Wirkung von Nikolaus von Kues und Sebastian Franck auf das Werk *Labyrinth der Welt und Paradies des Herzens* von Johann Amos Comenius

Auf der Brille als Metapher baute Comenius sein 1623 verfasstes Werk, die hinsichtlich der wenigen literarischen Auftritte beachtenswert ist. In dem Traktat *De beryllo* (1458) hat Nikolaus von Kues den Vorgang Sehen–Erkennen–Glauben mit Hilfe einer Lupe oder Brille beschrieben. Comenius ergänzte und formulierte seine Quelle zu einem geistlichen Traktat mit spiritualistischem Gedankengut um. Auf der Suche nach der Erkenntnis, nach dem höchsten Gut, steht neben der Brille auch der Zügel als eine weitere Metapher bereit – die beiden begrenzen jedoch das Erkennen der Welt. Erst nach der Bekehrung, in dem Zustand des „unio mystica“ wird sie durch die göttliche Offenbarung vollständig. Diejenigen, die diesen Zustand erreichen, können durch die apokalyptischen Worte: „Heilige Gottes“ oder „Gerechte“ beschrieben werden. Die Erkenntnis ist also durch die göttliche Offenbarung in eschatologischer Richtung zu erweitern, wodurch Comenius die zeitgenössischen Offenbarungen rechtfertigt und legitimiert.

²³ Vö. Detlef THIEL, *Zwischen phänomenologischem Sokratismus und ideengeschichtlicher Archäologie = Andere Wege in die Moderne. Forschungsbeiträge zu Patočkas Genealogie der Neuzeit*, Hrsg. Ludger HAGEDORN, Würzburg, 2006, 47.; Erwin SCHADEL előszava Comenius művéhez: *Pforte der Dinge. Janua rerum*, Hamburg, 1989 (Philosophische Bibliothek, 402), XXV.

²⁴ VD16 ZV 12489.

²⁵ Vö. folio XII^F – XVI^G.